

Terra nullius vid nordligt vattenbyggande

JOUNI KAUKANEN

Översättning: Be Nordling

Under 1950- och 1960-talet planerades och byggdes flera vattenkraftverk i norra Finland vilket innebar att byar lades under vatten och människor tvingades flytta. Jouni Kauhanen skriver om hur vattenbyggnadsprojekten rättfärdigades genom att områdenas sociala och historiska betydelse förnekades.

I min doktorsavhandling (2024) har jag undersökt hur vattenbyggande i Lappland rättfärdigades under 1950- och 1960-talen. Min forskning fokuserade särskilt på två vattenbyggnadsprojekt: dels rättfärdigandet av ett byggnadsprojekt i Torne älv som dock aldrig förverkligades utan förblev enbart plan, samt bassängerna Lokka och Porttipahta, vilka bägge förverkligades. Genom historisk sociologi har jag närmat mig en mängd arkiv- och erfarenhetsmaterial för att undersöka vattenbyggandets förflutna med ett historiskt grepp och teoretiska verktyg. Genom att jämföra det gränsöverskridande projektet i Torne älv och byggandet av bassängerna Lokka och Porttipahta visar jag på det massiva samhälleliga trycket på vattenbyggande under 1950- och 1960-talen.

En grundläggande forskningsfråga är hur de avsedda områdenas sociala betydelse dränerades eller, med andra ord, hur den mänskliga historien retoriskt sköts å sidan och projektet därigenom rättfärdigades.

Nyckelbegreppet *terra nullius* är hämtat ur kolonialhistorien. Begreppet har använts för att berättiga kolonialistiska anspråk på landområden genom att hävda att dessa varit tomma eller obebodda territorier eller ingenmansland. Texten rör sig på tre nivåer: det historiska narrativet eller berättelsen, produktionen av *terra nullius* samt dess motberättelse.

I modernt tänkande anses det vanligen att lokalsamhället bör ha den sociala rätten att fatta beslut gällande utnyttjande av naturresurser. De anses alltså ha rätt att avvisa, tolerera, godkänna eller motsätta sig projekt. I fråga om vattenbyggandet i Finland under 1950- och 1960-talen var detta – av historien att döma – varken något man kände till eller prak-

tiserade. Istället frammanades en bild av ”tomma och livsodugliga” områden för att rättfärdiga byggandet. På så sätt framtogs områdena sin sociala och samhällsliga betydelse och man skapade härigenom ett intryck av berättigande för att kunna ta över och bebygga marken. Energiekonomin styrdes från myndighetshåll. Lönsamhetskalkylerna inkluderade inte frågor om social påverkan eller miljökonsekvenser.

GIGANTISKT PROJEKT I TORNE ÄLV

Vattenkraftsprojektet i Torne och Kalix älvsystem innefattade en mängd byggplaner innan Nordiska vattenkraftkommitténs betänkande publicerades i december 1961. Detta handlade om en massiv plan, som har diskuterats mycket sparsamt inom forskningen.

Den 9 december 1957 hölls ett möte i Pirttikoski, nära Kemi, mellan diplomingenjör **Tore Nilsson**, teknisk direktör för Kungliga Vattenfallsstyrelsen i Sverige, och fyra representanter för Imatran Voima Oy, direktör **Veikko Axelsson** samt diplomingenjörerna **Osmo Korvenkontio**, **Veli Lehtonen** och **Juhani Kilpeläinen**. Under mötet behandlades det betydande vattenkraftsbygget på Nordkalotten bakom lyckta dörrar. Direktör Nilsson lade efter förhandlingar i Oslo i november 1957 fram sina planer för utnyttjande av vattenkraften i Torne älv. Politiskt sett var bakgrunden till mötet i Pirttikoski att Nordiska rådet 1957 hade gett Finlands, Norges och Sveriges regeringar rekommendationen att börja utforska möjligheterna att exploatera naturresurserna på Nordkalotten ekonomiskt. I en rapport från Nordiska vattenkraftkommittén 1958 fastställdes Nordkalottens sydliga gräns i Finland till Ule älv, i Sverige till Ångermanälven och i Norge ansågs fylkena Nordland, Troms och Finnmark ingå i området, liksom de källflöden i Nord-Trøndelags sjöar som rinner ut i Faxälven. Den byggnadsdugliga vattenkraften beräknades vara totalt omkring 87 miljarder kWh per år vid genomsnittliga vattenförhållanden.

Torne älv rinner naturligt ut i Bottenviken. Huvudtanken med vattenkraftsprojektet i Tornedalen var att vända flödet från Torne träsk för att rinna ut i den yttersta delen av Ofotfjorden i Narvik så att en övre vattentunnel och kraftstationen skulle ligga på den svenska sidan och en nedre vattentunnel på norska sidan. En damm skulle konstrueras i forsen Vakkokoski mellan sjöarna Alajärvi och Vakkojärvi. Jättekraftverket skulle ha nästan 350 meter fallhöjd. Samtidigt var tanken att styra om Rautasjokis nederbördsområde nedanom Vakkokoski till Torne älv. En ytterligare idé var att styra vattnet från Vittangiälven, Muonioälven och Lätäseno liksom möjligtvis även Kalix älvs källflöden till Torneälven.

Det andra alternativet var att i trappsteg bygga tiotals kraftverk längs Torne och Kalix älvar för elproduktion. Det tredje alternativet var att leda vattnet från Kalix älv till Torne älv och alltså bebygga Torne älv men lämna Kalix älv obebyggd.

Vid mötet i Pirttikoski i december 1957 drogs riktlinjer upp för vidareutveckling av vattenkraftsprojekten så att den mest förmånliga lösningen först skulle fastställas i en teknisk och ekonomisk utredning medan frågan om vem som skulle bygga och hur, skulle återupptas efter det.

Direktör Nilsson konstaterade i Pirttikoski att om det var ekonomiskt lönsamt att vända vattenflödena, kunde byggprojekten i Torne träsk ”bli aktuella mycket snart”. Om något annat alternativ valdes skulle genomförandet sannolikt skjutas upp till 1970-talet.

INGET BYGGANDE I TORNE OCH KALIX ÄLVSYSTEM

I slutet av 1950-talet utgjorde invånarna i Tornedalen en procent av Finlands hela befolkning medan invånarna i de 15 nordligaste kommunerna i Norrbottens län utgjorde omkring två procent av den svenska befolkningen. Vad som menades med den allmänna nyttan avgjordes av andra än lokalinvånarna.

Det första informationstillfället för allmänheten angående byggandet i Torne och Kalix älvar hölls i oktober 1959. Vit-tangibon Henrik Johansson, då 85 år, sade under hösten 1959 att ”älvar inte kan vändas”. En svensk naturskyddsförening kommenterade byggplanerna under sommaren 1962 med att ”ingen hänsyn har tagits till människan”.

Planerna för Torne och Kalix älvsystem förverkligades inte, men det är ändå skäl att diskutera dessa planer. Även om planerna särskilt för att göra Torne träsk till ett regleringsmagasin mötte hårt motstånd, gavs inte vattenkraftsprojektet på Nordkalotten upp på grund av medborgarnas protester. Inte heller hade laxen i Torneälven eller älvdalens kulturella innebörd inverkan på beslutet, utan beslutet att inte förverkliga projektet berodde på allmänna energi- och säkerhetspolitiska lösningar. Då Sveriges intresse för projektet avtog på grund av annan tillgänglig vattenkraft, kärnkraftslösningar och norra Sveriges geopolitiska ställning, var det efter det tidiga 1960-talet inte längre realistiskt att Finland ensamt skulle bebygga gränsälven.

Liknande resonemang verkar ha figurerat både i de vattenkraftsprojekt som inte kom längre än till ritbordet liksom i de projekt som förverkligades. Projekten ansågs vara nödvändiga och retoriken till deras försvar var baserad på ekonomisk tillväxt, skatteintäkter och positiva sysselsättningseffekter.

Lokalinvánarnas intressen skymdes av den allmänna nytan. Glesbygdsbefolkningen fick axla rollen som anpassningsbar, regionens traditionella naturnäringar och jordbruket ansågs vara skymningsbranscher. Systemen för kompensation medgav enbart materiella omständigheter och moderniseringen sporrade till tagande i besittning av så kallade obrukbara impediment. I enlighet med tidens logik för vattenbyggande kunde en del av Lapplands aapamyrar gott bli regleringsmagasin. Dessutom framställdes moderna kraftverk och nya landsvägar i byggetoriken som turistattraktioner. Om någon var missnöjd med vattenbyggandet, var det som fanns att tillgå rättsmedel i efterhand: behandling i vattendomstol och i sista hand i de högsta rättsinstanserna. Ur den enskilda medborgarens synvinkel var upplägget orimligt. Skadeverkningarna utlokaliserades till lokalbefolkningen.

LOKKA OCH PORTTIPAHTA BYGGS

Idén att bygga regleringsmagasin i Kemi älvs källflöden hade lagts fram redan på 1930-talet, även om det egentliga planeringsarbetet inte inleddes förrän under tidigt 1950-tal. Diplomingenjören **Viljo Castrén** var den huvudsakliga hjärnan bakom planeringen av regleringsmagasinen i Kemi älvs uppströmsvatten Lokka och Porttipahta.

Tanken om magasinen i Lokka och Porttipahta fann Castrén i statsgeologen **Väinö Tanners** doktorsavhandling, som publicerats under första världskriget. Tanners beskrivningar av issjöar från den senaste istiden som finns i Lappland, fick Finlands viktigaste vattenkraftsmyndighet att utveckla regleringsmagasin i den sjöfattiga Kemi älv.

Energiekonomiskt sett stod det, med tanke på byggandet av Kemi älvs uppströmsvatten, från början klart att Kemi älv var otillräcklig som regleringsmagasin i sig. Därför började man planera regleringsmagasin, eller bassänger, som vid den här tidpunkten inom energiekonomin kallades konstgjorda sjöar. Regleringsmagasin är en mer beskrivande term för själva fenomenet att reglera vattenkraften.

Statens vattenkraftskommission eftersträvade en regleringsvolym på 6–7 miljarder kubikmeter, det vill säga lika mycket som Saimens magasinvolym. Bland Lapplands aapamyrar kartlades i början av 1950-talet åtta områden där sådana magasin, som ansågs nödvändiga, planerades in. Två av de här magasinen blev verklighet.

I planeringsskedet för Lokka-Porttipahta och Torne-Kalix älvsystem var Oulujoki Oy:s vd **Niilo Saarivirta** ordförande för den vattenkraftskommission som statsrådet utsett för uppgiften att sköta statens forstillgångar. Vice ordförande var



Heikki Lehtonen, vd för Imatran Voima Oy och Kemijoki Oy, och bland ledamöterna återfanns bland andra diplomingenjör Viljo Castrén, planeraren av projekten i Lokka-Porttipahta och Torne-Kalix älvsystem. Eftersom vattenkraftskommisionens regleringskontor inte hade någon fältorganisation för kartläggnings- och planeringsarbete i terrängen i byggområdet, knöts statens vattenkraftsbolag Imatran Voima Oy intimt till den operativa verksamheten.

I likhet med projektet i Torne älv företogs även Lokka-Porttipahta genom nordiskt samarbete. Det svenska bolaget AB Hydrokonsult utförde under flera år torvundersökningar för Kemijoki Oy i Sodankylä, eftersom det var känt att underliggande torv gradvis stiger mot ytan. Enorma mängder torv hamnade under Lokka bassäng. Metanutsläppen från torv talades det inte om under 1950- och 1960-talen.

Planerna för Torne och Kalix älvsystem förverkligades aldrig, vilket däremot Lokka-Porttipahta gjorde. De genom-



Flytande torvflak vid byn Mutenia och Lökkadammen år 1974. Fotografi **Mauno Manneli** / Lapplands landskapsmuseum 0616601.

fördes med stöd av lagen om rätt för staten att reglera vattenföringen i Kemi älvs vattendrag, i januari 1960. I juli 1962 fattade statsrådet beslut om att genomföra projekten och vattendomstolen gav tillstånd till byggandet av Lokka bassäng i december 1966 och Porttipahta bassäng i juni 1968. Högsta förvaltningsdomstolen gav sina beslut angående Lokka i oktober 1968 och Porttipahta i juni 1969.



"MILJÖFLYKTINGAR" FRÅN LOKKA OCH PORTTIPAHTA

De som bodde i Lokka och Porttipahta levde i årtal i oviss-
het. Gårdarna hade sålts till Kemijoki Oy, men åtgärder-
na för omplacering av invånarna drog ut på tiden. Tanken
hade ursprungligen varit att de som tvingades flytta från om-
rådet själva skulle skaffa sig nya ställen att bo på. Det gick
emellertid inte fullt så enkelt att bara flytta. Till exempel
kunde renskötare inte flytta med sina renar till ett annat ren-
beteslags territorium, eller så fanns det inte mark som lämpa-
de sig för jordbruk. En särskild lag krävdes om anskaffning
av mark åt dem som fräntagits sin mark på grund av regle-
ringen av Kemi älv (1963). Genomförandet av lagen gick trögt
och i början åsidosattes renskötare och jordlösa när det kom
till omplacering.

En av mina intervjupersoner som evakuerades från områ-
det till Sodankylä berättade sommaren 2020 :

*Vi bodde kvar ända till slutet. Flera år 'i eget hus på hyra'.
Allt förföll, det var inte längre värt att reparera något,
till och med veden kom från 'mellanväggarna i ladu-
gården' ... Vad spelade det för roll, de var torra och skulle
ändå dränkas...*

Informanten berättade vidare att pappan fick astma, och
han konstaterade "Den är inte en man som inte kan försvara
sitt hem."

En kvinna i Korvanen kommenterade bassängprojektet vintern 1958: ”Först bränns allt upp, sedan dränks det i vatten”.

I tidigare forskning om vattenbyggande har de spår som byggandet lämnat i människor bland annat analyserats med begreppet miljötrauma. De sociala konsekvenserna av stora ingrepp i miljön kan också påverka senare generationer även i de fall där man medvetet försökt skjuta undan något eller lämna det bakom sig i historien. Exempel på sådana uppdämda spår finns också i mitt forskningsmaterial.

I det område där Lokka bassäng byggdes, dränktes 11 hus i Mutenia, i Riesto omkring 20, i Korvanen över 20 och i Kurujärvi 3 hus. När planeringen av Porttipahta inleddes bodde ungefär tvåhundra personer på 27 gårdar i bassängens område. I Lokka-Porttipahta dränkte energiekonomin byar, med Korvanen som största by att bli under vatten, dömde omkring 600 människor till tvångsflytt, förstörde sociala band och försvårade renskötseln särskilt i Lapplands renbeteslag i Sodankylä.



Katri Alakorva med sina barn. Byn Korvanen hamnade helt under dammen Lokka. Fotografi: privatarkiv.

BRISTEN PÅ SOCIALT MEDGIVANDE

De som byggde vattenkraft legitimerade projekten genom såväl lagstiftning som med den samhällsekonomiska allmännyttan, men också mer eller mindre uttalat retoriska medel användes för att rättfärdiga projekten.

Energi kan presenteras i pengar, men kompensationslogiken omfattade inte i samma mån mänskliga faktorer med allt från identitet till kulturarv. Hur ska en platsberoende näring utan vidare kunna flyttas till ett nytt ställe?

Lokalsamhället och dess domäner hamnar gång på gång i kläm mellan stora intressen som drivs genom organisationslogik och som har betydande ekonomiska mål för ögonen. Energiekonomin dirigerades i ljuset av höga siffror och nationalekonomiska intressen. Människor i avlägsna trakter hade föga att säga till om när beslut fattades om förändring av miljön i deras hembygder. De som företrädde energiekonomin och

de som bodde i området talade om vattenbyggandet med olika begrepp och ur olika perspektiv. Legitimiteten brast i själva utgångspunkten. Planerna för vattenbyggande gjordes upp vid vattenkraftsmyndigheter och vattenkraftsbolag, medan dessa planer på det lokala planet i det närmaste bara tillkännagavs. Ur vattenkraftsindustrins perspektiv handlade det om att utnyttja ödemark i Lappland, i princip obrukliga marker. Mer metaforiskt var det ”blotta natursevärdheter” som med hjälp av teknik skulle omvandlas till materiella resurser för mänsklig nytta.

Denna situation har tidigare bland annat analyserats genom konstellationen centrum–periferi. Självt närmar jag mig diskussionen om rättfärdigande av utbyggnaden av vattenkraft med begreppet *terra nullius*, ingenmansland, som jag lånat från forskningen om kolonialism. Begreppet kan översättas som tomt eller otjänligt territorium. Detta blev en faktisk konvention inom retoriken om vattenkraftsbyggande.

Trädbestånd som lämnades kvar under regleringsbassängerna kan betraktas som en form av rovdrift. De här så kallade undervattensskogarna minskade på stödet för byggande av bassängerna. Skogarna och torvflak som lossnat från botten av bassängerna fick stor publicitet och de människor som fått ta smällen framförde allt fler kritiska synpunkter. Medierna, den kritiska forskningen och konsten fattade intresse för frågan om bassängernas skadeverkningar. Intresset för miljöfrågor hade också i övrigt börjat växa. År 1970 var ett naturskyddsår. Vattenkraftsindustrin försökte lindra sin ryktesförlust genom att lyfta fram energiekonomi och fiske i bassängerna.

MOTBERÄTTELSE TAR FORM

Renskötaren, fiskaren och jordbrukaren **Väinö Ukkola** (f. 1926, d. 1997), som opponerat sig mot Porttipahta bassäng, erbjöds enligt egen utsägo i något skede 60 000 mark för sitt hus. Kemijoki Oy:s representant, som lämnat erbjudandet, uppmanade honom att ”gå vidare från samlarkultur till penningekonomin”. Ukkola är en kärnperson i motberättelsen. Han godtog inte Kemijoki Oy:s anbud utan protesterade in i det sista. Hösten 1970 blev han tvungen att lämna det hus han själv byggt intill älven Kitinen när arbetet med att fylla Porttipahta inleddes. Han flyttade med sin dåvarande familj till en barack i Peurasuvanto men accepterade aldrig det som skett. Han var en principfast man som under sin livstid aldrig rörde de pengar domstolen tilldömt honom för den tvångsinlösta fastigheten.

Forskningen om kolonialism har aktiverat sig i Finland. Det här visar sig i form av nya studier och nya synvinklar bland an-



Lilja och Väinö Ukkola utanför sitt hem. Ukkola var Porttipahtas
segaste motståndare. Fotografi: *Lapin Kansa*.

nat inom forskningen om gränstrakter. I sammanhanget kan nämnas att den ovannämnde vattenkraftsexperten Viljo Castréns far, senatorn och VR:s direktör Jalmar Castrén, år 1923 utarbetade en utredning av Petsamobanan. Där diskuterade han även möjligheten att utnyttja Kemi älv för såväl träförädling som kraftproduktion.

Under den period då Finland höll på att bygga upp sin välfärd, hade vattenbygget ett starkt mandat i samhället, och vattenindustrin hade breda nätverk. Naturens värde uppfattades under 1950- och 1960-talens industrialiseringsprojekt instrumentellt. Att främja sysselsättningen var ett återkommande argument, även om den industriella användningen av naturresurser samtidigt eliminerade arbetstillfällen. Efterspelet till denna instrumentalisering pågår fortfarande.

Trots de efterkrigstida försöken att utveckla de samhällseliga beslutssystemen följde exempelvis omplaceringsinsatserna och vattenbygget skilda principer. Sompio, som förstörts under Lapplandskriget, hann knappt återuppbyggas innan hotet om dränkning under regleringsmagasinen dök upp. Magasinsprojekten presenterades första gången officiellt i Sodankylä kyrkby i januari 1955.

Trots glappet i fråga om påverkningsmöjligheter mellan de statliga vattenbolagen och vattenkraftsmyndigheterna respektive lokalbefolkningen, stod den senare för en motberättelse angående alternativlöshe-

ten, verksamhetsprinciperna och det rimliga i verksamheten. Enbart en liten del av kritiken ledde till faktiska motåtgärder. En stor del gick ut på tyst motstånd som inte påverkade utgången men vittnar om underskottet i social legitimitet. Mot slutet av projektet i Lokka-Porttipahta växte kritiken och samtidigt aktiverade sig den samhällsvetenskapliga forskningen kring ämnet. Det fanns förvisso också lokala förespråkare för byggandet. En del av lokalbefolkningen understödde byggprojektet, nöjde sig med den kompensation de fick och anpassade sig till nya näringar.

För att utnyttja vattenkraften i Lappland konstruerades, med hjälp av retoriken om tomma territorier, ingenmansland, så kallade impediment och underutnyttjade resurser, en endimensionell målbild och samverkan kringgicks som om inget annat genuint perspektiv hade funnits. Just genom att förneka eller åsidosätta andra perspektiv skapades det glapp för socialt rättfärdigande som kan skönjas i mina exempelfall.

Den bredare, aktuella kontexten för de här projekten är den diskussion som förs i dag om exploatering av resurserna i Lappland. Skeenden i det förflutna kan behandlas genom historiska material och med teoretiska verktyg, men omvänt kan också historien kontextualisera frågor och fenomen i vår tid. Den tiotal år långa kampen om Vuotos nådde sitt slut på 2010-talet, men pumpkraftverk, vindkraft, expanderande gruvdrift och intensivt skogsbruk är aktuellt idag.



Porttipahta 22.6.2013. Fotografi **Jouni Kauhanen**.

VIDARELÄSNING

Kauhanen, Jouni (2024). *Terra nullius ja paikallisyhteisöt modernisaation puristuksessa 1950- ja 1960-luvun Lapin vesivoimarakentamisessa. Pohjoiskalotin suunnitelmaksi jäänyt rakentamishanke ja Sodankylän säännöstelyaltaat*. Acta electronica Universitatis Lapponiensis.

Jouni Kauhanen är doktor i Finlands historia (2005) samt docent vid Östra Finlands universitet och doktor i samhällsvetenskap (2024) vid Lapplands universitet. Han disputerade 2024 med en avhandling om vattenbyggena i Lappland.